

מחקרי גבעה

שנתון המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון תשפ"א

כרך ח

עורכים:

פרופ' משה צפור
ד"ר אליסיה גרינבנק
ד"ר אפרת בנג'ז
ד"ר יוחנן קאפח

מועצת המערכת:

פרופ' מיכאל אביעוז
פרופ' בנימין בר-תקווה
פרופ' אורציון ברתנא
הרב פרופ' שלמה זלמן הבלין
פרופ' שמיר יונה
פרופ' אהרן ממן
פרופ' אסתר עדי-יפה
פרופ' יצחק קלימי
פרופ' ישראל ריץ'
פרופ' אביגדור שנאן

עריכה לשונית

עברית: אודי לוינגר
אנגלית: יאיר האס

מזכירת המערכת: בת-שבע הרוש
עיצוב והפקה: צופית צחי

© כל הזכויות שמורות

תשפ"א 2021
ISSN 2664-553X

המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
ד"ר אבטח 79239, טל' 08-8511900
דוא"ל givaa@washington.ac.il
אתר המכללה www.washington.ac.il

תוכן

5	דבר ראש המכללה
7	דבר המערכת
11	רשימת כותבי המאמרים

שער ראשון | יהדות

17	לשון המקרא כיוצרת מדרש ודרשנות	משה צפור
45	איזהו 'הר המור', בפיוט 'יום שבתון' לרבי יהודה הלוי?	גבריאל ברזילי
63	היחיד מול יחידו של עולם במשנת רבי זאב מז'טומיר	יהושפט נבו
87	על דמותו של הרב קוק בעיני צאצאי תלמידיו החרדים - בין דור ראשון לדור שני	יצחק רונס

שער שני | חינוך והוראה

105	מעורבות הורים בבית הספר בחינוך היהודי: הממלכתי, הממלכתי-דתי והחרדי ובחינוך הערבי	אליסיה גרינבנק ואפרת בנג'ו
123	מי יניף את דגל הפנאי? על מדיניות הפנאי עבור נוער עם מוגבלות	אורית גילור, חגית קליבנסקי, דרורה כפיר
143	אתגרים בהשתלבות עובדות מקצועות הבריאות במסגרות חינוך בתחילת דרכן המקצועית	אסתר גולדבלט, רבקה פלזנשטיין, אוהלה גרוס-אביניר
165	התערבות טיפולית של מחנכת בכיתת חינוך מיוחד: חקר מקרה	אליעזר יריב ובתיה בר

185	הקשר בין חוללות הורית ואיכות האינטראקציה אב-ילד לבין מידת השימוש של אבות במדיה דיגיטלית בזמן אינטראקציה עם ילדיהם	רינת כספי
207	הקשר בין מאפיינים אישיים של מורים ומתכשרים- להוראה ובין עמדותיהם כלפי שילוב תלמידים עם מוגבלות בשמיעה במערכת החינוך הרגילה	אורלי שי

שער שלישי | חינוך גופני ובריאות

233	הקשר בין שיווי משקל סטטי ודינמי לבין הישגים לימודיים בקרב תלמידי כיתה ה' בישראל	מירי שחף, רוני לסלו-רוט, אייל רוזנשטריך
249	הוראה והסמכת מורים לחינוך גופני באמצעות למידה מקוונת	דקלה זיו ודני מורן
269	הערכת יעילות שיעורי לימוד שחייה בכתי הספר בישראל בטווח השנים 2011-2016	סיגלית אבוחצירא, דניאל מורן, אורי אליהו

שער רביעי | סקירת ספרות

287	"האם יש זכות קיום למדעים ההומניים בפורמט הנוכחי?" מגבלות המחקר האקדמי שעוסק במודל האקדמי	אורנה לוין
-----	---	------------

מחברי המאמרים

סיגל אבוחצירא

דוקטורנטית בבית ספר למדעי הבריאות, אוניברסיטת אריאל
sigal00000@gmail.com

ד"ר אורי אליהו

בית הספר למדעי הבריאות, החוג לתזונה, אוניברסיטת אריאל
urieli@ariel.ac.il

ד"ר אפרת בנג'ז

החוג לגיל הרך, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון; החוג לחינוך מיוחד, המכללה
האקדמית בית ברל
bengiog@gmail.com

בתיה בר

מורה בחינוך מיוחד, משרד החינוך
2006bb@walla.co.il

ד"ר גבריאל ברזילי

החוג לתנ"ך, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון ומרכז יעקב הרצוג ללימודי יהדות
barzilg@gmail.com

ד"ר אסתר גולדבלט

החוג לגיל הרך, מכללת אורות ישראל ומכללת אפרתה; החוג לחינוך מיוחד, מכללת אפרתה
stgoldblat@gmail.com

ד"ר אורית גילור

החוג לחינוך מיוחד, המכללה האקדמית בית ברל
oritg@beitberl.ac.il

אוהלה גרוס-אביניר

החוג לניהול ארגוני שירות, מכללת הדסה ירושלים; החוג לייעוץ חינוכי, מכללת אורות
ישראל
ohelaav@hac.ac.il

ד"ר אליסיה גרינבנק

ראשת החוג לחינוך מיוחד, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
gralicia2@gmail.com

דקלה זיו

דוקטורנטית בבית הספר למדעי הבריאות, אוניברסיטת אריאל; החוג לחינוך גופני, המכללה
האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
zivdikla1@gmail.com

פרופ' אליעזר יריב

פרופסור חבר, ראש החוג לחינוך משלב לתואר השני, המכללה האקדמית לחינוך גבעת
ושינגטון
elyariv@gmail.com

ד"ר רינת כספי

ראשת החוג לחינוך, החוג לגיל הרך, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
rinatc10@gmail.com

פרופ' דרורה כפיר

פרופסור חבר (בדימוס) בחוג לחינוך, המכללה האקדמית בית ברל
gadikf@netvision.net.il

ד"ר אורנה לוי

החוג לספרות, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון והמכללה האקדמית אחוה; ראש
אקדמי של מרכז הסימולציה במכללה האקדמית אחוה
orna_1@achva.ac.il

ד"ר רוני לסלו-רוט

בית הספר למדעי ההתנהגות, המרכז האקדמי פרס
ronilaslo@gmail.com

פרופ' דניאל מורן

פרופסור מן המניין, המחלקה לניהול מערכות בריאות, אוניברסיטת אריאל
dani.moran@sheba.health.gov.il

ד"ר יהושפט נבו

גמלאי החוג לתנ"ך, מכללת שאנן
yehoshafat100@gmail.com

רבקה פלונשטיין

החוג לגיל הרך, מכללת אורות ישראל
rivkafel@gmail.com

פרופ' משה צפור

פרופסור אמריטוס במחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר אילן; ראש החוג לתנ"ך וראש התוכנית לתואר שני בתנ"ך במכללה האקדמית לחינוך גבעת וושינגטון
moshezi1934@gmail.com

ד"ר חגית קליבנסקי

המסלול לחינוך בלתי פורמלי, המכללה האקדמית בית ברל
hagitklib@gmail.com

ד"ר אייל רוזנשטריך

בית הספר למדעי ההתנהגות, המרכז האקדמי פרס והמכללה האקדמית בווינגייט
eyal@pac.ac.il

יצחק רונס

לימודי יסוד ביהדות, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון; מכללת אורות ישראל;
מכללה ירושלים
yroness@gmail.com

ד"ר מירי שחף

החוג לחינוך גופני, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
mirile@washington.ac.il

ד"ר אורלי שי

החוג לחינוך מיוחד, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
orlyshai1@gmail.com

מי יניף את דגל הפנאי? על מדיניות הפנאי עבור נוער עם מוגבלות

אורית גילור, חגית קליבנסקי, דרורה כפיר

תקציר

המונח 'מדיניות' מתאר החלטות ואת תהליכי הניהול ליישומן. מטרת המחקר המדווח במאמר זה היא לבחון את המדיניות בנוגע לפעילויות הפנאי עבור אוכלוסיית בני הנוער עם מוגבלות. במדינות מערביות רבות יש מדיניות מוצהרת וברורה ופועלים ליישומה. מאמר זה מציג את הנעשה בישראל, שנחקק בה חוק חינוך מיוחד בשנת 1988 וחוק שוויון זכויות בשנת 1998 (תיקון אחרון 2016). בניסיון לבחון את מדיניות הפנאי, החינוך הבלתי פורמלי, עבור צעירים עם מוגבלות, פנינו ל-18 אנשים העוסקים בתחום הפנאי ומתוקף תפקידם אחראים ישירות או בעקיפין לתכנון וביצוע פעילויות פנאי לאוכלוסייה זו. בראיונות עומק נשאלו משתתפי המחקר על הצורך בפעילויות פנאי לצעירים עם מוגבלות ועל המענה שהם מספקים מתוקף תפקידם. ממצאי המחקר מצביעים על כך שבעלי תפקידים מכירים בצורך ובתרומה של פעילות פנאי לבני נוער עם מוגבלות. הפער בין הבנת הצרכים ובין המענים הדלים מוסבר בהיעדר אסדרה (רגולציה) של חוק שוויון הזדמנויות בתחום הפנאי לבני נוער עם מוגבלות, ומוצגות ההשלכות לכך. מכאן עולות השאלות לגבי מהות היישום הנדרש, וכיצד האסדרה של המדיניות יכולה לתרום להתפתחות התחום.

תאריכים: פנאי, צרכים מיוחדים, בני נוער, מוגבלות, מדיניות ואסדרה, איכות חיים, רשויות מקומיות

מבוא

הספרות המקצועית מצביעה על יתרונות רגשיים וחברתיים של פעילות פנאי מובנית, ובהם הגברת הביטחון העצמי, העצמאות ותחושה של אוטונומיה, וכן על יתרונות חברתיים, כגון מפגש, היכרות, יצירת קשרים ואינטראקציה עם אנשים אחרים. נוסף על כך, השתתפות בפעילות פנאי מובנית מאפשרת לפרט לרכוש מיומנויות וכישורי חיים, להפנים ערכים חברתיים, להצליח ולהוכיח את עצמו במגוון תחומים תוך שימוש בכישורים שונים. כמו-כן זו הזדמנות ליצור קשר עם מבוגר משמעותי שיכול לשמש מודל לחיקוי (יאיר, 2006). לתרומה של פעילויות פנאי עבור נוער עם מוגבלות יש נדבך משמעותי נוסף בהקשר החברתי. במסגרת פעילויות אלה הם זוכים למפגש חברתי עם דומים להם ועם שונים מהם ויכולים לרקום חברויות. עבור ילדים עם מוגבלות, השתתפות בפעילות ממין זה חשובה לא פחות, ואולי יותר, מאלה של החינוך הפורמלי. במסגרת הפעילויות הם מפתחים תובנות ויכולות, מגבשים מטרות אישיות, מבטאים כישורים ומפגינים כישרונות שבעטיים הם זוכים להערכה. לפיכך, יש לראות בהשתתפות בפעילויות הפנאי מרכיב בתהליכי החינוך, השיקום והקידום, כמו גם שיפור איכות החיים של ילדים ונוער עם מוגבלות (Arbour-Nicitopoulos, et. al., 2018; Dahan-Oliel, et. al., 2012; Meyers, et. al., 2011).

המודל האקולוגי של ברונפנברנר (Bronfenbrenner, 1977) מתאר מספר מעגלים, גומחות סביבתיות, המשפיעים על התפתחות הילד ומשפיעים זה על זה. לפי מודל זה, המעגל הקרוב ביותר לילד היא משפחתו הקרובה. המעגל הזה משפיע על הילד אך מושפע ממעגלים רחבים יותר של החברה והתרבות שבה מתפקדת המשפחה, ותלוי בהם. מודלים שבחנו את התמודדות המשפחה של ילד עם מוגבלות מצביעים על הקשר בין הסביבה שבה מתפקדת המשפחה ובין הצלחתה בהתמודדות זו (McCubbin & Patterson, 1983; Patterson, 2002). כלומר, השתתפות של אדם עם מוגבלות בפעילויות פנאי מצליחה כאשר גורמים בתוך המשפחה נרתמים לכך (Steinhardt, et. al., 2021), אך מעבר להם, חשובה ההירתמות של גורמים הקשורים לחברה שבה האדם חי. סביבה תומכת, למשל, משפיעה על השתתפות בפעילויות פנאי באמצעות הסרת מכשולים פיזיים המעכבים ילדים עם נכויות פיזיות ואחרות ובאמצעות גישה אוהדת ותומכת (Kang, et. al., 2010; Dieringer & Judge, 2015). על סביבה זו יכולים החברה, הממסד והקהילה להשפיע, בעזרת מדיניות.

מחקר שסקר את הנעשה בארץ בתחום הפנאי עבור ילדים ונוער עם מוגבלות (גילור ואחרות, 2015) הראה כי פעילויות פנאי מגוונות מתקיימות ברחבי הארץ ובהיקפים שונים. במאמר הנוכחי נבחנת התגייסותם של גורמי הממסד לתמיכה בבני הנוער ובמשפחותיהם כדי שגורמים אלה יהיו שותפים פעילים בפעילויות פנאי כחלק מקידום איכות חייהם של בני הנוער הללו.

פנאי של אנשים עם מוגבלות - מדיניות בעולם

בשנים האחרונות גוברת ההכרה בתרומה שיש לפעילויות פנאי ובצורך של אנשים עם מוגבלות לקחת חלק בפעילויות אלה. על פעילות הפנאי של אוכלוסיות מיוחדות לקדם שני יעדים: טיפוח האדם ושיפור יכולותיו, וטיפוח איכות חייו ותחושותיו לגבי עצמו וסביבתו (Schleien, et al., 2005). יעדים אלה מקבילים להגדרת המושג "מדיניות חברתית", על פי דאוסון (Dawson, 2010). לדבריו, מדיניות חברתית היא חלק ממדיניות ציבורית ונועדה ליצור תנאים המאפשרים לאנשים שוויון הזדמנויות והשתתפות מלאה בחיי הקהילה. מדיניות ציבורית תמיד קשורה לנורמות חברתיות, ובדרך כלל נועדה לייצר או להשריש נורמות מועדפות (שם). כך גם לגבי מדיניות בדבר הכלה חברתית, המתאפיינת בין היתר בהובלת שינוי מבני המעודד הכלה ומגביל את ההדרה של קבוצות חלשות בחברה (Richmond, 2004).

מדיניות חברתית המכוונת להכלת השונות נרקמה מקריאות של ארגונים והתארגנויות במהלך השנים. כך, כללים לשוויון הזדמנויות עבור אנשים עם מוגבלות שהציב האו"ם (ECOSOC, 2005) ושואמצו במדינות רבות באו לידי ביטוי בחקיקה. במדינות אירופה עלו קריאות נוספות המבקשות לעגן את זכויות הפרט עם המוגבלות בחיי החברה. כך, כבר בשנת 1995 נקראו המדינות להזמין אנשים עם מוגבלות לקחת חלק בתכנון תוכנית לשילובם כאשר חתמו על הצהרת ברצלונה והמשיכו את התחייבותם לדרכי הפעולה שהוצעו בשנת 2001 בפרויקט הצהרת ברצלונה (IDD, 2004). ועידת שרים ממדינות אירופה, האחראים על מדיניות שילובם של אנשים עם מוגבלות, חתמו על הצהרת מלגה (Contributions: Intergovernmental Organizations, 2003) שבה התחייבו לדאוג לרווחתם של אנשים עם מוגבלות, בדגש על שילובם בחברה תוך התחשבות ברצונותיהם ובצורכיהם הייחודיים.

בשנת 2006 הוקמה מועצה אירופית לצורך הכנת המלצות לשיפור איכות חייהם של אנשים עם מוגבלות ולהוות אבן דרך עבור קובעי מדיניות במדינות אירופה בנוגע ליישום זכויות ועידוד השתתפות מלאה של אנשים עם מוגבלות בחברה (CoE, 2006). משתפי כנס בין-לאומי בסין חתמו על הצהרת הנגזו (UNESCO, 2013), שקראה להתייחס לתרבות כגורם מפתח בפיתוח מדיניות בת-קיימא, והדגישה את הצורך בפיתוח מדיניות שמושגות על סובלנות והכלת השונות כך שתתאפשר נגישות לכל אחד לחיות את חייו כפי שהוא בוחר.

קריאה בין-לאומית להכלה ולשוויון הזדמנויות בתחום הפנאי הועלתה על ידי הארגון העולמי לתרבות הפנאי והנופש (WRLA). בשנת 2000 פרסם הארגון נייר עמדה העוסק בחינוך לפנאי של אוכלוסיות עם מוגבלות. בחיבור מסמך זה השתתפו מומחים ממדינות שונות, כשישראל הייתה בין המובילות. המסמך פותח בהצהרה: "יש הכרח להבטיח שאנשים עם מוגבלות יקבלו את התמיכה של מדיניות ציבורית נאותה בתחומים המשפטיים, המוסריים, האתיים והכלכליים, כדי שיוכלו לנהל חיים פעילים... [על כן, כל השירותים,

התוכניות והמוסדות העוסקים במתן מענה לצורכי אוכלוסיות אלה חייבים להיות מתוכננים, מיושמים ומוערכים לאור מערכות האמונות וההמלצות שבנייר עמדה זה" (הארגון העולמי לתרבות הפנאי והנופש, 2000, עמ' 45). ההמלצות במסמך זה מנוסחות באופן אופרטיבי. ההמלצה הראשונית היא כי יש להכיר ולפתח את עקרון איכות החיים כערך בסיסי לכול, ללא הבדל ביכולת, בגיל ובזהות חברתית. המסמך מפרט המלצות לחינוך לפנאי של צעירים עם מוגבלות, לשם יישום מטרות השילוב וההכללה בקהילה והתמיכות הנדרשות ממסגרות ממשלתיות וממוסדות ציבור.

על אף הקריאות הרבות מצד ארגונים בין-לאומיים להכלה לאורך שני העשורים האחרונים, אין יישום מלא של שוויון הזדמנויות בתחום הפנאי עבור אנשים עם מוגבלות. דוח שפורסם על ידי האו"ם מצביע על מודעות גוברת לשילוב בפעילויות פנאי, אולם שילוב זה אינו משביע רצון (European Commission, 2017; United Nations, 2018) ובמסמך האסטרטגיה לשנים 2021 – 2030 מוצגות הדרכים השואפות להבטיח את השתתפותם המלאה של אנשים עם מוגבלות בחברה (European Commission, 2021). מרבית הקשיים נובעים מהיעדר נגישות למקומות בילוי ופנאי, אך יש גם חסמים ארגוניים, כגון היעדר הכנה מתאימה של צוות נותני שירות לקבל ולשרת אנשים עם מוגבלות, והכנה הדורשת תמיכה ברמה גבוהה. מחסומים אלה מתרבים עם הגיל ותלויים סוג לקות (Steinhardt, et. al., 2021).

טיילור ופריסבי (Taylor & Frisby, 2010) בחנו הצהרות במסגרות פנאי ומדיניות של 33 ארגונים בקנדה. הן מציינות שהיה מאתגר למצוא חומרים כתובים ואתרי אינטרנט המצהירים על מדיניות פנאי. מרבית המקומות מתייחסים לעזרה עבור אנשים עם מוגבלות רק כהערה שתמיכה יכולה להינתן תמורת תשלום. טיילור ופריסבי גם מציינות שהליכי בקשת ויתור על דמי אגרה או הקצאת סכסוד היו מכבידים וגבלו ב"דה-הומניזציה" בשל החדירה לפרטיות.

יישום מדיניות ציבורית הוא תהליך, סדרה של החלטות לביצוע פעולות. גישות שונות מבקשות להסביר את תהליך קבלת ההחלטות הזו – הגישה הפלורליסטית, האליטיסטית ותיאורית תת-ממשלים. לפיכך, תרגום מדיניות הממשל המרכזי ליישומה, נשען על כוחם של החברה האזרחית, אם קיימת במדינה, או על כוחן של אליטות או על כוחם של תת-ממשלים כגון רשויות מקומיות וארגונים. כלומר, הגישות השונות עוסקות בכוחן של תת-קבוצות באוכלוסייה להשפיע על יישום המדיניות. אחת הדרכים של הממשל המרכזי לדאוג ליישום מדיניות שקבע היא האסדרה. אסדרה כוללת שלושה מרכיבים: קביעת הנורמה, ויסות ופיקוח. אם כן, נדמה כי המדיניות הציבורית בעולם כולו בנושא פעילויות פנאי לאוכלוסייה עם מוגבלות נשארה ברמת ההצהרה של המחוקק, כנגזרת מחוק שוויון הזדמנויות, ואילו תרגום המדיניות הציבורית ויישומה לוקה, שכן חסרה אסדרה של מדיניות השלטון המרכזי.

פנאי של אנשים עם מוגבלות - מדיניות בישראל

חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות נחקק בישראל בשנת 1998 ועודכן בפעם האחרונה בשנת 2016 (תיקון מס' 15). מטרת החוק היא להגן על כבודו וחירותו של אדם עם מוגבלות, ולעגן את זכותו להשתתפות שוויונית ופעילה בחברה בכל תחומי החיים, וכן לתת מענה הולם לצרכיו המיוחדים באופן שיאפשר לו לחיות את חייו בעצמאות מרבית, בפרטיות ובכבוד, תוך מיצוי מלוא יכולותיו. כמונח "אדם עם מוגבלות" מתייחס החוק לאדם עם לקות פיזית, נפשית או שכלית, לרבות קוגניטיבית, קבועה או זמנית, אשר בשלה מוגבל תפקודו באופן מהותי בתחום אחד או יותר מתחומי החיים העיקריים.

עבור ילדים ונוער, מימוש החוק צריך לבוא לידי ביטוי הן בחינוך הפורמלי והן בחינוך הבלתי פורמלי. משרד החינוך מנחה את יישום החוק בכל מסגרות החינוך הפורמלי, מגיל הגן ועד סיום בית הספר העל-יסודי, באמצעות חוזרי מנכ"ל. הגורם הציבורי המרכזי בישראל המעניק חינוך בלתי פורמלי ושירותי פנאי לילדים ולבני נוער הוא השלטון המקומי. לרשויות המקומיות תפקיד חשוב בפתיחת דלתות הקהילה המקומית לאנשים עם מוגבלות (אקים, 2013). אולם נושא הפעלתן של מסגרות פנאי מוניציפליות אינו מוסדר במלואו וישנם הברלים ניכרים בין הרשויות המקומיות באשר לאופן מעורבותן ולמידת מעורבותן בנושא זה (וייסבלאי, 2011).

במחקר זה ביקשנו לבחון את מדיניות הפנאי עבור צעירים עם מוגבלות בישראל. המאמר עוסק בשאלות הבאות: מה המשמעות של פעילויות הפנאי עבור בני נוער עם מוגבלות מנקודת מבטם של בעלי תפקידים ברשויות מקומיות ובארגונים המטפלים באוכלוסיות עם מוגבלות? באיזה אופן פעילויות הפנאי נותנות מענה לצרכים ולרצונות של בני הנוער עצמם? ומהי המדיניות שעל פיה מתוכננות ומיושמות פעילויות פנאי לבני נוער עם מוגבלות?

שיטת המחקר

משתתפי המחקר

בחירת משתתפי המחקר התבססה על "דגימה מכוונת" ונעשתה בעזרת אנשים מתוך האוכלוסייה הרלוונטית והפניות של המשתתפים.

רואיינו 18 בעלי תפקידים העומדים בראש צוות המבצע פעילויות פנאי לאוכלוסיית צעירים עם מוגבלות. בין המרואיינים היו אחראים לפעילויות פנאי המיועדות לצעירים עם מוגבלות בלבד ($n=5$), אחראים לפעילויות פנאי המיועדות לקבוצות אוכלוסייה מגוונות ובהן גם פעילויות עבור צעירים עם מוגבלות ($n=4$), אחראים לרווחת אנשים עם מוגבלות ולאווך עוסקים בפנאי ($n=6$), ואחראים על רווחת הציבור מטעם רשויות מקומיות ($n=3$). חלקם יזמים של פעילויות וחלקם בעלי תפקיד בארגון. הם אותרו על

סמך מידע ממשפחות או באמצעות חיפוש באינטרנט אחר פעילויות פנאי לצעירים עם מוגבלות והסכימו להתראיין. פעילויות הפנאי שבאחריותם שונות בהיקפן, בפרסיתן, במאפייני הפעילויות ובדרכי פעולתן.

כלי המחקר

נערכו ראיונות עומק מובנים למחצה באמצעות "מדריך לריאיון" (Patton, 1990) שסייע בשמירה על המסגרת הנושאת. המדריך כלל שאלות בתחומי המחקר, כגון תפיסת הפנאי, חשיבותו ומשמעותו עבור צעירים עם מוגבלות, צורכי הפנאי שלהם, הפעילויות המוצעות ותרומתן. למרואיינים ניתנה אפשרות להרחיב בנושאים החשובים בעיניהם ולהתייחס לנושאים נוספים (Seidman, 1991), ולבטא עמדות, מחשבות ורגשות באופן מעמיק שאפשר לחקורות ללמוד על הידע של המרואיינים, להכיר ולהבין את התפיסות, הרצונות, הצרכים ואת המשמעות המיוחסת להן (שקדי, 2003), תוך התייחסות להקשרם החברתי-תרבותי (Strauss & Corbin, 1990). העובדה שלא קיים בישראל בסיס מחקרי רחב ועדכני בנושא העלתה את חשיבות השימוש בריאיון עומק ככלי לאיסוף מידע. לנוכח חלוציות המחקר בתחום, הושם דגש על איסוף נתונים באמצעות כלי גמיש, המאפשר היבט רחב על התופעה הנחקרת. הכוונה הייתה ללמוד את התופעה מנקודות המבט השונות וההקשרים השונים של המרואיינים.

הליך המחקר

איסוף הנתונים נמשך כחצי שנה. הראיונות נערכו על ידי החוקרות. לאחר שיחה טלפונית מקדימה שבה ניתן הסבר על המחקר ומטרותיו והובטחה שמירת סודיות, אנונימיות ואי העברת מידע מזהה כלשהו של המרואיין ומקום פעילותו, נקבע מועד לריאיון עם משתתפים שהביעו את הסכמתם להתראיין. המשתתפים רואיינו במקומות עבודתם והראיונות נמשכו בין שעה לשעתיים. מספר קטן של ארגונים לא נענו לפנייה חוזרת ונשנית להשתתף במחקר ($n=3$), אך רוב המרואיינים שפנינו אליהם שיתפו פעולה ברצון.

עיבוד הנתונים

עיבוד הנתונים נעשה בשיטת ניתוח תוכן קטגוריאלי (ליבליך ואחרים, 2010), המאפשרת להתייחס לטקסט כמכלול או לחלקים של הטקסט ולנתח את הראיונות על פי קטגוריות התוכן העולות מתוך הטקסט (Strauss & Corbin, 1990). תהליך העיבוד האינדוקטיבי (Patton, 1990) מבוסס על זיהוי הקטגוריות מתוך דברי המרואיינים. להגברת מהימנות הממצאים נערך תחילה ניתוח תוכן על ידי כל אחת מהחוקרות בנפרד, ולאחר מכן נערכו השוואה ודיון משותף (inter-rater reliability) על מנת להגיע להסכמה באשר לתמות המרכזיות ופרשנותן. לשם חיזוק אמינות המחקר, ממצאי המחקר, הטענות והפרשנויות מלווים בציטוטים רלוונטיים ומדויקים מתוך דברי המרואיינים (Arksey & Knight, 1999).

ממצאים: נקודת מבטם של בעלי תפקידים בקהילות ובארגונים

במחקר זה ביקשנו להבין כיצד מיושמת מדיניות שוויון ההזדמנויות בתחום הפנאי עבור בני נוער עם מוגבלות. לשם כך בדקנו את תפיסתם של בעלי תפקידים בתחום ואת דרכי פעולתם. בחלק הראשון של פרק זה מוצגים הממצאים המתארים את המשמעות של פעילויות הפנאי עבור בני נוער עם מוגבלות מנקודת מבטם של בעלי תפקידים, ובאיזה אופן הם נותנים מענה לצרכים ולרצונות של בני הנוער הללו. בחלק השני מוצגים הממצאים המלמדים על המדיניות שעל פיה נבנות ומופעלות פעילויות פנאי לבני נוער עם מוגבלות. הממצאים מלווים בציטוטים המובאים בצורתם המקורית ובשפתם של משתתפי המחקר.

א. משמעות פעילויות הפנאי עבור בני נוער עם מוגבלות

1. זיהוי צרכים

מהראיונות ניתן היה ללמוד על הצרכים של בני נוער עם מוגבלות מנקודת מבטם של בעלי התפקידים שרואינו. כל המרואיינים ייחסו חשיבות לפעילויות הפנאי של נוער עם מוגבלות, בזמן שמעבר לחינוך הפורמלי: "אנחנו [בעמותה] חושבים שפעילויות פנאי זה צורך חשוב"; "אין ספק שפנאי זה דבר סופר חשוב להתפתחות. וזה בכלל לא בסימן שאלה". נציגי הארגונים שעמם שוחחנו מאמינים בכל לב בחשיבות פעילות הפנאי, גם אם אין לבני הנוער הרבה זמן פנוי, שכן יש להם יום לימודים ארוך יותר וטיפולים למיניהם, "אפילו אם זה רק יום בשבוע – פעילות פנאי תשנה להם את החיים". הפנאי מייצג "איכות חיים: הנאה, מיצוי עצמי, וזה מגיע להם".

ניכר כי כולם ערים לתרומת הפנאי עבור בני נוער עם מוגבלות, ומדבריהם ניתן ללמוד על הצרכים הייחודיים של האוכלוסייה הנדונה, שכן הם התייחסו בדבריהם ל"צרכים שבאים מלמטה, מהשטח", מצד הורים, מטפלים ובני הנוער עצמם. ההיבט החברתי עלה כצורך העיקרי ובא לידי ביטוי באמירות שהתייחסו לתחושת בדידות והרצון לשייכות: "מדובר בחוויה קשה של בדידות"; "הם אומרים את זה כמפורש, אני רוצה להרגיש שייך", וכן ברצון להשתלב עם בני גילם: "אנשים על מוגבלות הם אנשים חברתיים ויש להם צורך לפגוש את קבוצת השווים". אולם פעמים רבות בני נוער עם מוגבלות ניצבים בפני מכשול. המכשולים נובעים משני טעמים. האחד, במקרים רבים בני הנוער עם מוגבלות חסרים כשרים חברתיים: "מגיל צעיר הם מודרים [...] כשאתה לא בארגו חול אז אין לך אפילו את המיומנות הבסיסית הזאתי של פיתוח קשרים בין אישיים". הטעם השני הוא יחס החברה לאנשים עם מוגבלות. השתתפות בפעילויות פנאי תלויה במידה רבה בנכונות של החברה ובאפשרויות שהסביבה פותחת להשתלבות של אנשים עם מוגבלות. מדברי המרואיינים עולה כי למרות המאמצים הנעשים בהקשר זה באמצעות תוכניות הסברה שונות, הדרך עוד ארוכה.

מדברי המרואיינים ניתן היה ללמוד גם על הצורך בהיצע של פעילויות פנאי מתאימות וזמינות. מגוון פעילויות פנאי מאפשר בחירה בפעילות מתאימה ומועדפת, כך שכל אחד "ימצא את עצמו [...] מודלים נוקשים אינם נותנים מענה לכולם".

מעבר לצרכים של בני הנוער, יזמים של פעילויות מזהים צורך ייחודי נוסף לאוכלוסייה זו, מעבר לצרכים של בני נוער ללא מוגבלות. הצורך לתת הפוגה למשפחות של בני הנוער: "הנפשו"ן [...] זה לא הורים שיכולים לקחת את הילד או להשאיר אותו למשפחה ולנסוע לחופשה. זה הורים שנשארו בבית, ראינו את טובת העניין את המנוחה של ההורים". "הורים מציינים את הצורך שלהם ואת החשיבות של 'ההפוגה' עבורם [...] היו 'תלונות' של הורים על עיכוב בפתירת שנת הפעילות בסניף"; "כאשר הנער נמצא בפעילות, ההורים יכולים להיות ברשות עצמם, ברשות המשפחה".

לסיכום, המרואיינים מנו את הצרכים של צעירים עם מוגבלות בתחום הפנאי: התמודדות עם בדידות, מפגש חברתי עם עמיתים (עם או בלי מוגבלות), שינוי יחס החברה, היצע של פעילויות פנאי זמינות ותמיכה במשפחה.

2. איתור מענים

מהראיונות למדנו על מגוון פעילויות פנאי מובנות שבהן משתתפים בני נוער עם מוגבלות. ארגונים שונים מעורבים בביצוע הפעילויות, חלקן פרטניות ואחרות קבוצתיות. מקצת הפעילויות שהוצגו בפנינו משלבות נוער עם וללא מוגבלות, אך רובן מיועדות לנוער עם מוגבלות בלבד. השונות והמגוון של פעילויות פנאי לנוער עם מוגבלות באים לידי ביטוי בהיבטים ארגוניים ותוכניים.

בהיבט הארגוני ישנן יוזמות של עמותות וכן ארגונים הפועלים בחסות ממלכתית או עירונית. במרבית הארגונים ישנה הגדרה או חלוקה בהתאם לגיל המשתתפים: "מתקבלים לתנועה צעירים עם מוגבלות בגיל 7-18, ויכולים להישאר חניכי תנועה עד גיל 21"; "מאורגנים בקבוצות קטנות, 12 משתתפים, לפי גיל ורמת תפקוד". ברוב המקרים אוכלוסיית היעד של הפעילות מוגדרת בהתאם לסוג המוגבלות: "אני מדבר רק על מוגבלויות פיזיות מולדות שזה בעיקר CP, נכויות פיזיות, מוטוריות מולדות"; "אנחנו נותנים מענה ל-PDD ולפיגור שכלי". מספר המשתתפים משתנה בהתאם לאופי הפעילות ומיקומה וכן לפי היקף הפריסה הגיאוגרפית. ישנם ארגונים מקומיים ואחרים המפעילים סניפים או פעילים בכל הארץ. השונות בין הפעילויות מתבטאת גם במקום הפעילות (מרכז ייעודי לאנשים עם מוגבלות, כגון בית איזי שפירא ברעננה או מרחב המיועד לפנאי של כלל האוכלוסייה כגון מתנ"ס), ובעיקר בנושא הזמינות והנגישות (מיקום, הסעות וכדומה). ניתן להצביע על דפוסי פעילות שונים. יש פעילות קבועה ומתמשכת לצד פעילויות קצרות טווח או חד-פעמיות, כגון נופשון, קייטנה, חגיגת בר מצווה.

הברל נוסף נוגע לאנשי הצוות. בארגונים מסוימים מועסק רק צוות בשכר, אך לרוב

מועסקים גם מתנדבים בשיעור משתנה: "יש לנו פה שבועים אנשי צוות, מתוכם יש ארבעים מתנדבים"; "יש לנו גם מתנדבים בתוכנית אבל מעט".

בהיבט התוכני, הפעילויות משתנות בהתאם למטרות שהגדיר היום או הארגון. לאור הצרכים, אחת המטרות של פעילות פנאי, כפי שרואים אותה מפעילי הפעילויות, היא "התמודדות עם בדידות וקידום השתלבות חברתית". מטרה נוספת העולה לאור הקשיים שיש לבני נוער עם מוגבלות היא קידום אישי. כלומר, לא רק פנאי מהנה, אלא גם רצון "לקדם את הילדים", וניתן לראות בפעילויות הפנאי משאב גם לצורך זה של "תועלת ברורה ומוגדרת". לאור הניסיון לתת מענה לשתי מטרות אלה, לא פעם בעלי התפקידים עסוקים בהבחנה בין פנאי וטיפול. יש הטוענים שהם אינם מטפלים: "אנחנו נמנעים מכל טיפול רגשי ופרא-רפואי"; "אנחנו עוסקים בפנאי, לא בפן הטיפולי, והכול דרך חוויה". יש שמצהירים שאינם מטפלים אך מודעים לתרומה שיש להם בהיבט הטיפולי: "אנחנו לא מרכז טיפולי אבל כל הדברים שאנחנו עושים יש בהם אינסוף איכויות טיפוליות".

התכנים של פעילויות הפנאי מגוונים. הבולטות ביניהן הן פעילות שמטרתן חוויה והנאה כגון משט, טיול ג'יפים: "אנחנו נותנים תוכן ועונים לצורך של הילדים בקידום ובהנאה", פעילויות המכוונות לפיתוח אישי כמו עצמאות: "הרעיון הוא עצמאות של הילדים ביציאה מהבית", בהשתתפות בתנועת נוער או בקבוצה חברתית, וכמו כן טיפוח מיומנויות חברתיות של עמידה בלוחות זמנים, פתיחה בשיחה עם חבר ופרידה בסוף פעילות. פעילויות אחרות המדגישות את הפן החברתי כמו קרמבו: "יש קבוצות שחוגגות יום הולדת. ויש קבוצות שהולכות לבאולינג, לסרט או למשחק של מכבי". פן נוסף, שילוב בחברה על ידי הקניית מיומנויות: "הם מקבלים כלים אישיים להשתלב בקהילה ברמה של שימוש בכסף, שימוש במידע, בתחבורה ציבורית וכולי", או למשל על ידי תרומה לקהילה "הם לבני נוער עם קשיים בניידות] הקימו מיזם שהמטרה שלו היא להעלות את התודעה הציבורית בישראל כלפי אנשים עם מגבלות פיזיות". שילוב בחברה מתבטא גם בפעילות משותפת לנוער עם וללא מוגבלות, כמו בפעילות ב'כנפיים של קרמבו': "לחוג החברתי יש אופי מחבר בין בני נוער רגילים, שהם חונכים מתנדבים, לבין ילדים עם מוגבלויות". כמו כן, יש עידוד ליציאה לסרט, באולינג והכנת ארוחת ערב עם חברים. בנוסף ניתן לראות פעילויות השמות דגש על המשפחה כולה, כגון טיולים ונופשון עם המשפחה, או שחרור המשפחה, על ידי חונכות וקייטנות פנימייתיות.

מרבית המרואיינים הדגישו את הבחירה שהם מאפשרים למשתתפים: "משתדלים לתת למשתתפים מרחב בחירה"; "זה הבחירה שלהם. ברור, אני לא מתערבת בכלום". מגוון הפעילויות הקיים מתחשב בצרכי הפרט ובאוטונומיה שלו ונותן מענה חלקי לשונות בין בני הנוער. אפשרות הבחירה בתוך הפעילות משלימה את המענה לכך.

התמונה אכן עשירה ומגוונת, אך יש לזכור שחלק ניכר מן המוזכר לעיל מתקיים במקום אחד בלבד ועם קבוצה מצומצמת של משתתפים. אי לכך קיים פער משמעותי בין הצרכים לבין המענים. פער זה מדגים את היעדר תרגום המדיניות של החוק, הדרוש דאגה לרווחתם ואיכות חייהם גם של אזרחים עם מוגבלות.

ב. המדיניות שעל פיה מתוכננות ומופעלות פעילויות פנאי

מדברי כל המרואיינים ניתן ללמוד על הקשיים, שהמרכזי שבהם הוא היעדר יישום של מדיניות הממשל, כפי שמופיעה בחוק. אין אסדרה שתכלול הנחיות ברורות, תקינה, הקצאה מושכלת של משאבים וכיוצא בזה. כפי שנאמר לנו: "הרי אין חוקים" באשר פעילות פנאי לאנשים וצעירים עם מוגבלות. חוסר ויסות וארגון של תקציבים ושל פעילויות מסתכמת ביוזמות מפוזרות ואקראיות, שקמות ונופלות ללא תיאום וללא תכנון מרכזי מותאם לצרכים ולנסיבות ואינן מגיעות לכולם.

1. מדיניות פנאי במוסדות השלטון המרכזי

משרדי הממשלה פועלים כל אחד בהתאם לתפיסתו: "הפיצול בין משרד החינוך למשרד הרווחה הוא זוועה"; "יש חוסר אמון בסיסי בין משרד הרווחה לבין משרד החינוך" ו"כל אחד מחזיק צמוד את תקציבו וחרד לתיעולו". הגישור ביניהם, מסבירים לנו, מחייב השקעה של חלק גדול מן האנגריות והמשאבים של המבקשים להוציא לפועל תכנית זו או אחרת: "אין לי שיח קבוע מסודר עם איזשהו גורם. השיח הוא לכל גוף בנפרד. יש [מאבק] כוחות בין המשרדים [...] יש גיל שאחד לא רוצה להכיר, כי השני מכיר, [...] בסוף אף אחד לא מכיר באף אחד". כך, התקציב המועט שקיים עבור פעילויות פנאי לנוער עם מוגבלות, מפוזר בין גורמים שונים כגון משרד הרווחה, משרד החינוך והרשות המקומית.

בהיעדר מדיניות קיים חוסר בהירות לגבי תפקידי הרשויות: "חינוך פורמלי אז יש משרד חינוך. כשמדברים על פנאי או על חינוך בלתי פורמלי אני חושבת שזה קצת נופל בין משרד החינוך למשרד הרווחה. שוב כשמדובר בילדים שלנו אז זה משרד רווחה. אבל לרוב חינוך בלתי פורמלי הוא לא במשרד הרווחה. הוא במשרד החינוך. אז אולי גם זה הגיע הזמן, שהאחריות על כל החינוך הבלתי פורמלי של הילדים שלנו תהיה במשרד החינוך". כך קורה שארגון נוער חינוכי במהותו נאלץ לפעול תחת הרווחה: "במשרד החינוך [...] הוקצה לנו תקציב קטן ולכן פנינו למשרד הרווחה". בפעילות הפנאי יש דגש גם על המרכיב החברתי, אולם "המערכת הציבורית איננה מחויבת לפן החברתי"; "ההנאות והכפי אינם ביומיום של התקצוב של משרד החינוך". וגם כאשר יש תקציב הוא אינו נותן מענה לצורך: "תקציבים שמשרד העבודה והרווחה נותן לנופשו הם כל כך נמוכים שהסניף [של העמותה] כל פעם היה צריך לממן כל ילד".

המודעות לצרכים של אנשים עם מוגבלות הולכת ומתרחבת, כך למשל הדבר בא לידי ביטוי בהנחיות משרד הרווחה: "לפי חוק הסעד לתקצוב מפגרים, זכות האדם עם מוגבלות שכלית לדיור ולתעסוקה. אין בחוק שום זכות לפנאי. הוראות משרד הרווחה קובעות שיש לתת להם גם זכות לפנאי". כך, למרות ההכרה בחשיבותן של פעילויות פנאי, המוסדות הציבוריים, השירותים הייעודיים ואפילו עמותות אינם מצייבים את הנושא בסדר עדיפויות גבוה, אם בכלל: "כמה ארגונים נותנים משקל לנושא הפנאי? אני יכולה להגיד עלינו – לא המון. זו איננה האג'נדה שלי [...] הטיפול בפנאי איננו ב-DNA של הארגון". כלומר, גם

ארגונים שקיבלו על עצמם לעסוק בנושא ברמה זו או אחרת אינם מתמסרים לו בשלמות. מעטים הארגונים, ממשלתיים או פרטיים, שהרימו את דגל הפנאי לנוער, שבו אנו דנות, ברמה ארצית.

2. מדיניות פנאי במוסדות השלטון המקומי (עיריות ומועצות אזוריות ומקומיות)

כאשר ברשות מקומית יש מודעות לנושא הילדים והבוגרים עם צרכים מיוחדים – יש עשייה. במחקרנו מצאנו זאת במספר רשויות מקומיות ושמענו על נוספות. במקרים אלו ניתן למצוא שיתוף פעולה בין האגפים השונים ושיתוף פעולה עם עמותות שונות. למעורבות ולשיתוף הפעולה של הרשות המקומית יש חשיבות מכרעת ביידוע, בתמיכה במשפחות ובהצלחת יוזמות בתחום הפנאי לנוער עם מוגבלות: "בפתיחת סניף פונים לרשויות המקומיות לצורך יצירת שותפות והשתתפות בתקציב"; "אנחנו עובדים בשיתוף פעולה עם תכנית המד"צים [...] של העירייה"; "דרך מנהל החינוך אנחנו שולחים בערך 1,200 מכתבים לכל הילדים מהחינוך המיוחד".

התמיכה של הרשויות אינה מעוגנת בנהלים ותלויה ברצונם של בעלי התפקידים: "העירייה מממנת חלק מהפעילויות. אין לה מימון מוגדר של תחום אוכלוסיות מיוחדות. זאת אומרת אין שקל ייעודי לתחום אוכלוסיות מיוחדות. [...] מנכ"לית העירייה [...] יש הרבה דברים שהיא אומרת 'זה לא מוגדר בחוק'. לכן ניסיונות של יזמים ליצור קשר עם רשויות מקומיות (ראשי ערים ומועצות, מנהלי מחלקות חינוך, נוער ורווחה) מתפתחים לכדי שיתוף פעולה, בדרך כלל הודות למעורבות של בעל תפקיד מודע המתמסר לעניין: 'פעם אחת הוא [ראש העיר] סידר לנו לעשות איזה סוף שנה באחד המתקנים של העירייה'; 'יצרנו קשר עם המנהלת של התכנית בעירייה [...] רצתה לשתף פעולה, שזה היה באמת תענוג'; 'בתקופה הזאת, עם המנהלת הזאת, יש שיתוף פעולה מלא, והיא משקיעה משאבים. היא מביאה כסף ליוזמות'".

אולם זו אינה המציאות בכל הרשויות המקומיות. יש מקומות שבהם יש פער גדול בין התובנה בדבר חשיבות הפנאי לבין המחויבות לפעול לקידומו. ברוב המקרים יזמים שראינו סיפרו על קשיים וחוסר שביעות רצון מאופן תפקודה של הרשות ומיחסה לנושא של פנאי לנוער עם מוגבלות: "אנחנו לבד מול העירייה. צריך ממש להילחם, ובשביל להילחם צריך הרבה זמן וכוח"; "יש עוד גורם בעיר שנקרא המחלקה לספורט [...] שהוא לא נותן שירותים לאוכלוסיות כאלה. [...] זה דוגמה לסוג של היעדר מדיניות עירונית".

3. התנהלות בהיעדר מדיניות פנאי

נדמה כי היוצרות התהפכו, ובמקום שהמדיניות תכתוב את הקצאת המשאבים ואת דרכי הפעולה, אזי היעדר המדיניות מוביל לכך שהתקציב קובע את העשייה: "כל דבר שאתה יכול לעשות למען האוכלוסייה הזאת במסגרת התקציב שלך". מה שמקומם את בעלי התפקידים האחראים לקידום הפעילויות זו העובדה ש"כשיש תקציב עושים, וכשאין תקציב

לא עושים". מציאות זו מגבילה את יכולת התכנון ואת התפתחות וזמינות היצע הפעילויות בתחום: "אנחנו לא מסוגלים להגיע לכל מקום, ממש לא". לא תמיד יכולים להוציא לפועל עזרה של ממש. "לפעמים כשמאחרים מצוקה נכנסים, ורק אחר כך חושבים. אם משהו במצב מאוד קשה תמיד נמצא פתרון"; "לא בכל מקום יש לנו סניף ולא תמיד הסניפים מחזיקים מעמד". תנאים אלו מקשים במיוחד על הישרדותן של הפעילויות באזורים כפריים ו/או בפריפריה גיאוגרפית וחברתית, שכן כאשר מספר המשתתפים נמוך, יש יותר קשיים לפתוח פעילויות פנאי ולתחזק אותן, כך שהעשייה שם פחות רצופה, אם בכלל.

מחסור בתקציבים מוביל לעיתים ליוזמות משותפות של הארגונים. בהרבה מקרים ארגון שותף לתהליך של איגום משאבים ממקורות שונים (למשל מהרווחה) ובכך מקדם את הפעילות ותומך בה, כולל גיוס מתנדבים, ארגון הסעות וכיוצא בזה. דוגמה ליוזמות ארגונית מסוג זה קיבלנו מהקמתו ומהפעלתו של מועדון ייעודי בעיר מודיעין: המימון הראשוני הוא של משרד הרווחה, ובסיועו העמותה בנתה וציידה את המועדון וגם מפעילה אותו. בדוגמה אחרת (פארקים נגישים) הביטוח הלאומי הוא "התורם". דוגמה נוספת זו התארגנות של מספר מועצות מקומיות בשרון: "ואז מה שהחלטנו לעשות זה, לעשות ערב לכל הרשויות פה באזור ולהזמין את כולם כשהמטרה הייתה באמת חיבור בין הרשויות ברמה של אנשי מקצוע והמשפחות, והדגש היה רק אם אנחנו עובדים ביחד, יש טעם בכלל לקיום אירועים... והתחלנו פורום על-אזורי של הורים ורשויות".

התמונה העולה מן הממצאים היא כי מרבית שירותי הפנאי לצעירים עם מוגבלות הם שירותים מופרטים. הרשויות הציבוריות נענות לבקשות של גופים שונים, בעיקר עמותות ויזמים פרטיים, כאשר הרשויות הציבוריות (למשל, משרד הרווחה או רשות מקומית) מממנות (חלקית) ומפקחות בלבד. "אנחנו אישית לא מפעילים כלום", אומר איש רשות מקומית, "אנחנו מאפשרים לדברים לקרות".

הממצא המשמעותי והבולט ביותר בהקשר של הארגונים למיניהם הוא מקומם המרכזי של ההורים כיוזמים, שותפים ומבצעים. נציגת אחד הארגונים אמרה: "כארגון אנחנו מנסים לקדם חקיקה, מודעות, תפיסה, אשר מגמתן לקדם את מרכזיות המשפחה". המשמעות של משפט זה: ההובלה של ההורים. ללא שותפות ההורים ואפילו מנהיגותם, לא יקרה כלום. פעילויות נפתחות בעיקר על בסיס הדרישה של ההורים באופן ישיר או עקיף: "זה הכול תלוי גם בדרישה של ההורים"; "ההורים פנו לרווחה, היה חשוב להם, הרווחה בעצם פנתה אלינו, ואנחנו פתחנו חוג כזה באחד המרכזים הקהילתיים".

היזמים הם ההורים, כך גם התפיסה ברשות המקומית: "אני, כעובד קהילתי, מאמין בשינוי שבא מלמטה. רוב המומחיות נמצאת אצל ההורים, יש להם יותר מחויבות, יותר אחריות ויותר פתרונות. ההורים מגיעים עם יוזמות ואנחנו מקיימים דיאלוג ומחלקים בינינו את העבודה". מסתבר כי בארגונים רבים המדיניות בפועל היא לתת להורים להוביל: "אנחנו הולכים עם היוזמות שלהם". הארגון חותר "לתת להורים כלים איך לעשות את החיבור בין הילד לבין פעילויות פנאי באזור מגוריו".

פעמים רבות ההורים הפכו ליזמים של פעילויות בעיקר משום שלא מצאו פעילויות מתאימות לילדם: "ההורים הקימו את העמותה משום שמערכת החינוך המיוחד לא נתנה מענה לילדים מעבר לשעות הלימודים בבית הספר"; "עכשיו מנסים לעשות קבוצה של ריצה [...] זה גם יוזמה של אימא לילד אוטיסט שהיא רצתה שהוא יהיה בפעילות פיזית".

בכמה יוזמות, שבהן ראינו אנשי מפתח, מצאנו כי היוזמה להקמתן, כמו גם הפעלתן, היא של אימהות למתבגרים עם מוגבלות, כפי שסיפרו: "אנחנו שתי אימהות [...] לילדים, בני נוער עם צרכים מיוחדים ושניהם תסמונת דאון [...], האימא השנייה עלתה לפני שמונה שנים ודיי מהר היא חיפשה פעילויות פנאי [...] ואמרתי לה שאין [...] היה קיץ, היה ממש קשה [...] ואמרתי טוב, אנחנו חייבים לעשות משהו"; "מה שמאוד מאוד מאוד עזר לי, ועדיין עוזר לי, זה שאני באה מהשטח, אני מגדלת ילדה כזאת". מעבר ליוזמות אישיות, הורים התנדבו מיוזמתם למלא תפקידים, כגון יו"ר סניף מקומי, ופעלו לקדם פעילויות פנאי.

אחד החוסרים בפעילות פנאי לנוער עם מוגבלות, לצד האמונה הלוהטת בחינוכיותה, הוא היעדר מעקב אחרי מה שקורה בפועל, כלומר אין בחינה של התוצרים. "אנחנו לא עוקבים ברמה מחקרית", אמר לנו ביוזמתו מרואיין אחד. כלומר, אף שאת הארגון מובילים אנשי מקצוע – אין הם מתפנים (או מפנים משאבים) להערכת הפעילות, מהלכה ותורמתה. אפילו לנתון פשוט של כמה זקוקים לפעילות וכמה נהנים ממנה יש להם רק הערכות (שמקורן לא ברור לנו).

לסיכום, חשיבות פעילויות הפנאי לנוער עם מוגבלות אינה מקבלת ביטוי באסדרת המדיניות ברמה הלאומית ו/או המקומית, ולפיכך מרבית הארגונים עוסקים בנושא באופן אקראי, ללא תכנון ארוך טווח וללא יציבות. כל רשות או ארגון פועל באופן שונה בהתאם לתקציבו, כאשר בדרך כלל ההורים הם ה"מנוע" מאחורי העשייה.

דיון: מדיניות ומשמעות חסרונה

היעדר מדיניות פנאי לכני נוער עם מוגבלות

המודל החברתי, מודל תיאורטי להתייחסות לאדם עם מוגבלות, אומץ במחצית השנייה של המאה העשרים, ולפיו השיח בנושא המוגבלות הוסט מלקות של הפרט ללקות הנובעת מחסמים הקיימים בחברה: פיזיים, תרבותיים וחברתיים. חסמים אלה הם המקשים על האדם עם המוגבלות להשתתף בחברה, ליהנות ממשאביה ולתרום לה. המודל החברתי מצייד את הפרט בכלים להתמודד עם חוסר השוויון שהוא חווה ומעודד אותו לדרוש שינוי חברתי גם בעזרת שינוי של המדיניות (Walsh-Allen, 2010).

מסמך האסטרטגיה של האו"ם לשנים 2021 – 2030 מציג את המדיניות שיש לאמץ כדי להבטיח את השתתפותם המלאה של אנשים עם מוגבלות בחברה (European Commission, 2021). מסמך זה נכתב לאור שביעות הרצון הנמוכה באשר ליישום מדיניות זו במדינות

השונויות (European Commission, 2017; United Nations, 2018). בישראל, יש הבדל בין המדיניות החינוכית הפורמלית לבין מדיניות באשר לחינוך הבלתי פורמלי. מדיניות חינוכית בהקשר של ילדים ונוער עם מוגבלות מאורגנת כיום בישראל בחקיקה ובתקנות רבות. חוק החינוך המיוחד, מגיל שלוש שנים ועד גיל 21, מוסדר במסגרות חינוכיות (גנים ובתי ספר) המותאמות לתלמידים עם צרכים שונים, מגוונים וייחודיים. גופים ממשלתיים במשרד החינוך, במשרד הרווחה ובמשרד הבריאות ממונים על פנים שונים בהוצאתה לפועל של מדיניות הטיפול, השיקום והחינוך. לא שהכול משיבע רצון, אבל יש הסדרים ברמות שונות. יש הקצאות תקציביות ממשלתיות לעמותות ולארגונים המקבלים על עצמם ביצוע "נתחים" שונים מן העשייה הנחוצה.

לעומת זאת, תרגום המדיניות להנחיות באשר לפנאי עבור ילדים ונוער עם מוגבלות לא מצאנו. זאת למרות העדויות בדבר חשיבותו של הפנאי, כפי שפירטנו לעיל. מאמצים מושכלים ועקביים עשויים להניב הקצאת תקציבים כלשהי לפעילות פנאי אם ארגון כלשהו (מכל סוג, כולל התארגנות הורים) יוזם זאת, ויש מי שמקבל על עצמו להפעיל. ראוי לציין כי כמעט תמיד הפעילות המתרחשת ברוכה: יש מי שמגייס מקום, סגל, משאבים. יש מי שמדריך ומנחה ויש מי שמקשיב לצרכים. הנוער עם המוגבלות (חלק קטן ממנו, חובה להזכיר) זוכה להזדמנות לטיפוח יכולות, לבלות, לפגוש את החברה הרחבה ואת בני גילם, לעסוק במה שמעניין ומהנה. יתרה מזאת, אלה שזוכים לפגוש את אותם בני נוער עם מוגבלות, זוכים להכיר את האחר, השונה, ולומדים להכילו עד כדי נכונות לראותם כשייכים לחברה הכללית כמו כל אחד אחר. זהו הרי פתח חשוב לחינוך הקהילה לקבל את השונה. כלומר, הפעילות האקראית והמקרית מביאה תועלת וראוי להפכה למאורגנת, שלמה ושיטתית יותר. מכאן הצורך במדיניות ציבורית שיש לה הכוח לאפשר ולהבנות נורמות חברתיות גם בתחום הפנאי שהוא החינוך הבלתי-פורמלי. מחקרנו זה חשף היעדר מדיניות חברתית שצריכה להיגזר מהחקיקה בדבר זכויות אזרח וערכי שוויון וצדק חברתי בתחום הפנאי. הביטוי לכך הוא יישום שאינו מכוון על פי צרכים וידע, גישה מקצועית, ואינו מונחה מתקינה ואסדרה, כפי שכל עשייה ציבורית צריכה להיות.

ממצאי מחקר זה מעידים, כמו גם הספרות המחקרית, כי בעלי התפקידים המעורבים רואים חשיבות בפעילויות פנאי עבור נוער עם מוגבלות. פעילויות פנאי נחוצות בהחלט והן עשויות למלא תפקידים חשובים ולמלא חללים שאין בידי כוחות הוראה, רווחה ובריאות למלא. כוונתנו הן לצרכים בהווה כמו איכות חיים, חיי חברה ומפגש עם בני הגיל בהקשר חברתי, והן צרכים עתידיים כגון רכישת תובנות וכישורים שיסייעו להשתלבות ברמה כלשהי, בהתאם ליכולותיהם, בחיי החברה והקהילה כבוגרים. עם זאת, יש פער בין הבנת החשיבות ובין הנחת העבודה בפועל והיא שעיסוקי פנאי הם מותרות, ודי להם, לילדים, לנוער ולצעירים עם מוגבלות, אם החברה והקהילה טורחות לספק להם שירותי חינוך, רווחה ובריאות. הסבר לפער בין הבנת החשיבות והיעדר מענה לצורכי בני נוער עם מוגבלות בשעות הפנאי, הוא תיאום לא יעיל בין מדיניות של הממשל, ברמה הארצית, ובין מדיניות ברמה המקומית (Dawson, 2010). ארבל-גנץ (2003) מסביר את הפער הזה בישראל כחוסר במנגנון לאסדרה של המדיניות המופיעה בחוק.

השלכות של היעדר מדיניות

קובעי מדיניות ציבורית והגופים האמונים על ביצועה, כגון משרדי ממשלה ורשויות מקומיות, משפיעים במידה רבה על אורחות החיים ואיכות החיים של האזרחים בכללם ושל אנשים עם מוגבלות בפרט. אך כאשר אין מדיניות או כאשר המדיניות אינה ברורה, אין חלוקת אחריות וסמכות ואין מה או מי שיכוון את העשייה. חקיקה, תקציב ותוכניות הם ביטויים של מדיניות, ובהיעדרם לא תיתכן עשייה מושכלת ורציפה. מחסומים אלה מוסיפים על המחסומים הבסיסיים של מתן שירותי פנאי לילדים ונוער עם מוגבלות, כגון נגישות הנובעת מסוג הלקות, יכולת של המשפחה לתמוך ביציאה לפעילות, והסתגרות עם העלייה בגיל (Steinhardt, et. al., 2021).

על אף היעדר יישום מכוון של מדיניות, ניכר כי יש עשייה, יש פעילויות פנאי המיועדות לנוער עם מוגבלות. חלק לא מבוטל מן העשייה הקיימת כיום מתבצע בזכות תקצוב ציבורי, לצד תרומות וגבייה מהורים, אבל לא בהנהגה ממלכתית ולא בהתאם למדיניות המקפידה על ערכים של זכויות אדם ושוויון. פה ושם ניתן למצוא ברמה יישובית רשות מקומית המנסה לפעול כפי שצריך: ליוזם איתור של הנצרכים, לארגן פעילויות ולספק הסעות. אך זה היוצא מן הכלל. ככלל, כשיש פתרונות הם נקודתיים: לקבוצה ספציפית, לאזור מוגדר, למוגבלות מסוימת – ופיזורם אקראי (שלא לומר שרירותי) לחלוטין. יתרה מזאת, התלות ביזמים שבאים והולכים ובמתנדבים חסרי הכשרה (נוער וגמלאים) גוררת חוסר יציבות מובנה. גם את התקציב צריך לגייס בכל פעם מחדש, והמון משאבים מושקעים בכך על ידי ארגונים למיניהם.

בהיעדר אסדרת המדיניות הרי שאין יד מכוונת, אין שיתופי פעולה בין פעילים, ואין תיאום בין ארגונים שונים ואף להיפך, לרוב יש תחרות על משאבים. מתוך כך הפעילות הקיימת היא לא בהכרח זו הנחוצה ביותר למי שזקוק ביותר, ומעל לכול – אין בה די.

חוק שוויון הזדמנויות בישראל ועקרונותיו בעולם הנאור כולו, מהווה קריאת כיוון חשובה שעל פיה יש לפעול גם בתחום הנדון במאמר זה. היותו כללי מאוד מקשה על יישום בפועל של פעילויות לטיפוח רווחתם של בני נוער עם מוגבלות. מכאן שיש צורך להקים מנגנון שיפרוט את הכתוב בחוק ויתרגם אותו ליישום. להלן מספר עקרונות ייחודיים ליישום החוק לפעילויות פנאי עבור בני נוער עם מוגבלות, שעלו מממצאי מחקר זה וכדאי שיהיו מצע למנגנון הדרוש.

יוזמה

פעילויות פנאי רבות יזומות על ידי ההורים לילדים עם מוגבלות. בחלק מהמקרים יש רשויות מקומיות וארגונים הנענים לקריאותיהם ומתגייסים לתמיכה בפעילויות אך המדיניות נשארה בעיקר תגובתית לדרישות. על כן, יש מקום להפוך את היוצרות ולאמץ מדיניות יוזמת (פרו-אקטיבית), שיהיה בה תכנון לטווח קצר כמו גם לטווח ארוך והתחשבות

בכל הצרכים של בני הנוער הן מבחינת תוכן הפעילות (פעילות ספורטיבית, אומנותית וכדומה) והן מבחינת אופייה של הפעילות (ייחודית או משלבת). מדיניות יוזמת תאפשר להרחיב את מגוון הפעילויות והיקפן ותאפשר בחירה, כדי שיענו על צרכי כל האוכלוסייה הנרונה כל הזמן.

תקצוב תמיכות

התפתחות יעילה של מדיניות צריכה להביא בחשבון את התמיכות הייחודיות שלהן וזקוקים בני נוער עם מוגבלות. שילוב בפעילויות פנאי עם בני נוער דורשת תמיכות. ללא תקצוב של תמיכות אלה גם מדיניות לא תוביל לשינוי מהותי (Walsh-Allen, 2010). תמיכות אלה כוללות הסעה, מקומות פעילות נגישים ואנשי צוות מקצועיים בשכר.

מעקב לצורך תכנון

מענה נכון על צורכי הנוער בפעילות פנאי צריך להתחיל בפריסה של הצרכים, כמותית ואיכותית. כלומר בכמה בני נוער עם מוגבלות מדובר, אפיוני המוגבלות, ומגוון הרצונות והצרכים שלהם. יש להמשיך בקבלת משוב על כמות ואופן הפעילויות המוצעות והתרומה שלהן כדי לתכנן לטווח ארוך ביעילות. עם זאת, אחת ההמלצות של אנשים שהצליחו להטמיע בארגון שלהם פעילויות פנאי הייתה שיש ללמוד תוך כדי הפעלה. כלומר יש לערוך מעקב על הפעילויות כדי ללמוד על הצלחות ועל קשיים ולתכנן את ההמשך בהתאם לממצאי ההתנסות בביצוע פעילויות פנאי (Gilor, et. al., 2020; Shields, & Synnot, 2016).

שותפויות

הצלחה של הפעילויות המתקיימות לאורך זמן מאופיינת במקרים רבים בשיתופי פעולה בין הרשות המקומית לבין ארגונים או עמותות. עולה הצורך לבחון את האפשרות שלא להישען רק על גורמים ממלתיים. המדיניות הציבורית צריכה להסדיר את הרחבת הרשת החברתית כך שיהיו שותפויות בין המגזר הציבורי והפרטי, עמותות מקצועיות ושלטון מקומי. מציאות זו משתקפת גם במדינות אחרות. בקנדה ובארצות הברית יש יותר ארגונים פרטיים והתנדבותיים היוצרים פעילויות פנאי ופחות פעילויות הן יוזמה של הממשל. ארגוני המגזר השלישי, המוגדרים כשותפויות ציבוריות-פרטיות, אחראים למרבית פעילויות הפנאי בארצות הברית (Dawson, 2010). אומנם המדינה היא זו שמכתיבה את יעדי המדיניות ואת סדר הקדימויות של יעדים אלה, אך בעלי התפקידים ברשויות המקומיות ובעמותות נמצאים באינטראקציה עם האזרחים וערים לצרכים העולים בציבור. על כן, יש לבחון את האסדרה של המדיניות בעזרת אותם בעלי תפקידים.

מקום המשתתפים

המודל החברתי למוגבלות דורש בין היתר כי העיסוק בצרכים ובמענים לאנשים עם מוגבלות יכלול שיתוף האנשים עצמם ומבקש לתת להם את הכלים הדרושים לכך (Walsh-Allen,

2010). לכן חשוב שתהליך ההחלטות על סוגי פעילויות הפנאי המתוכננות יכלול שיח עם בני נוער עם מוגבלות. שיח זה יתווה פעילויות מותאמות ויגייס את המשתתפים לפעילות (Benita, et. al., 2020). במחקר שהשווה את מידת האחריות וההתמדה של תלמידים עם מוגבלות שכלית-התפתחותית נמצא כי הם לקחו אחריות והתמידו בפעילויות שהם בחרו בהשוואה לפעילויות שהמורה בחרה עבורם (Eldeniz Cetin, et. al., 2020). הדגש על הניהול העצמי של המשתתפים עם המוגבלות נמצא בקשר חיובי מובהק גם עם שביעות הרצון שלהם מהפעילות (Doistua, et. al., 2020). מכאן שיש צורך בהכשרה וחינוך לפנאי מגיל צעיר, שכן הרגלי פעילות פנאי שנרכשים בילדות עשויים להפוך להתנהגות קבועה ורצויה בתקופות מאוחרות יותר. זו דרך להבטיח שיהיו מסוגלים להיות עצמאיים ולהשתלב בחברה מבלי להיות תלויים באנשים אחרים (Ozkar, 2019).

מקום ההורים

מצאנו כי לפעמים הארגון שם לו למטרה לגייס את ההורים. הנחת עבודה זו מבוססת על המחקר הביקורתי שצמח בשנים האחרונות, ומבקש להעצים את האנשים כדי שיוכלו לשנות את המציאות החברתית באמצעות הצעת פתרונות אפשריים שישנו את המבנה החברתי (Sarantakos, 2005). עם זאת, הרבה יוזמות בתחום הפנאי מבקשות להקל על ההורים, ואילו כאן מתקבל הרושם כי מצופה מההורים ליטול על עצמם משימות נוספות ולא פשוטות. מעבר לכך, גם אם ההורים הם אכן כוח משמעותי, עולה השאלה מה קורה במקומות שבהם ההורים דלי משאבים, שחוקים, ואין להם מקורות תמיכה. נדמה כי במקומות אלה נגזר שפעילות הפנאי תהיה דלה, אם בכלל, ותהיה רחוקה ממתן מענה לצורכי הנוער.

לכן יש להתייחס בכובד ראש למקומם של ההורים ביוזמה ובביצוע של פעילויות פנאי. אומנם יש מקום לגייס את המשפחה בחשיבה והתאמת הפעילויות, אך מדיניות ראויה עשויה להקל על מאבקם של ההורים בנושא הפנאי של ילדיהם ותסדיר את מעורבותם במסגרת יוזמות של מוסדות השלטון והמגזר השלישי. כמו כן, יש לזהות את גבול הגיוס של ההורים על מנת לשמור על כוחות המשפחה הנחוצים לטיפול יומיומי בילד.

לסיכום, מגוון מאוזן של חוויות פנאי מספק לילדים ולבני נוער עם מוגבלות רווחה ואיכות חיים. פיתוח של תחום הפנאי עבורם צריך להסדיר את התכנון והתקצוב כדי שיתאפשרו פעילויות פנאי מותאמות.

ביבליוגרפיה

- ארבל-גנג, א' (2003). רגולציה-הרשות המפקחת, נייר עמדה, 37. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- אקים (2013). מדד ההכללה (*inclusion*) של אנשים עם מוגבלות שכלית בחברה הישראלית. דפוס קובי רן.
- גילור, א', קליבנסקי, ח' וכפיר, ד' (2015). פעילויות פנאי של נוער עם מוגבלויות- תמונת מצב בישראל. *מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית*, כ"ג (42), 61 - 77.
- הארגון העולמי לתרבות הפנאי והנופש (WRLA) (2000). *חינוך לפנאי ואוכלוסיות בעלות צרכים מיוחדים - מסמך עמדה. החינוך הגופני והספורט*, 56 (1), 45-46.
- וייסבלאי, א' (2011). נתונים על השתתפות בני-נוער בפעילויות פנאי מחוץ לבית ובמסגרות לחינוך בלתי פורמלי לציון היום הבין-לאומי לזכויות הילד. מרכז המידע של הכנסת, ירושלים.
- יאיר, ג' (2006). מחוויות מפתח לנקודות מפנה: על עוצמת ההשפעה החינוכית (עמ' 193-214). ספריית הפועלים-הקיבוץ המאוחד.
- ליבליך, ע', תובל-משיח ר' וזילבר, ת' (2010). בין השלם לחלקיו, ובין תוכן לצורה. בתוך ל. קסן ומ. קרומר-נבו (עורכות), *שיטות לניתוח נתונים איכותניים* (עמ' 21-42). אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- שקדי, א., (2003). מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני - תיאוריה ויישום. הוצאת רמות.
- Arbour-Nicopoulos, K. P., Grassmann, V., Orr, K., McPherson, A. C., Faulkner, G. E., & Wright, F. V. (2018). A scoping review of inclusive out-of-school time physical activity programs for children and youth with physical disabilities. *Adapted Physical Activity Quarterly*, 35(1), 111-138.
- Arksey, H., & Knight, P. (1999). *Interviewing for social scientists: An introductory resource with examples*. Sage Publications.
- Benita, P., Copley, J., Turpin, M., Jenny, Z., & Niina, K. (2020). The meaning of leisure to children and young people with significant physical disabilities: Implications for optimising participation. *The British Journal of Occupational Therapy*, 83(2), 67-77.
- Bronfenbrenner, U. (1977). Toward an experimental ecology of human development. *American Psychologist*, 32 (7), 513-531. <https://doi: 10.1037/0003-066X.32.7.513>
- CoE - Committee of Ministers (2006). Recommendation Rec (2006) 5 of the Committee of Ministers to member states on the Council of Europe Plan to promote the rights and full participation of people with disabilities in society: improving the quality of life of people with disabilities in Europe 2006-2015. *Council of Europe*. <https://www.coe.int/en/web/disability/action-plan-2006-2015>
- Contributions: Intergovernmental Organizations - Ad Hoc Committee (2003). Improving the quality of life of people with disabilities: enhancing a coherent policy for and through full participation: Political declaration. Second European Conference of Ministers responsible for Integration Policies for People with Disabilities, 7-8 May 2003, Malaga, Spain. <http://www.un.org/esa/socdev/enable/rights/contrib-ce.htm>
- Dahan-Oliel, N., Shikako-Thomas, K., & Majnemer, A. (2012). Quality of life and leisure participation

in children with neuro-developmental disabilities: A thematic analysis of the literature. *Quality of Life Research*, 21, 427-439. [http://doi: 10.1007/s11136-011-0063-9](http://doi:10.1007/s11136-011-0063-9)

Dawson, D. (2010). Leisure and social policy. In H. Mair, S.M. Arai, & D.G. Reid (Eds.). *Decentring work: Critical perspectives on leisure, social policy, and human development*, (pp. 9-34), University of Calgary Press.

Dieringer, S. T., & Judge, L. W. (2015). Inclusion in extracurricular sport: A how-to guide for implementation strategies. *Physical Educator*, 72(1), 87-101.

Doistua, J., Lazcano, I., & Madariaga, A. (2020). Self-managed leisure, satisfaction, and benefits perceived by disabled youth in northern Spain. *Frontiers in psychology*, 11, 716.

ECOSOC (2005). Further promotion of equalization of opportunities by, for and with persons with disabilities and protection of their human rights. <http://www.un.org/en/ecosoc/docs/2005/resolution%202005-9.pdf>

Eldeniz Cetin, M., & Cay, E. (2020). Examining leisure activity engagement of students with intellectual disability. *International Journal of Educational Methodology*, 6(1), 57-66.

European Commission (2017). Commission staff working document; Progress report on the implementation of the European disability strategy (2010 - 2020).

file:///C:/Users/user/Downloads/VERSION%20II%2020170206%20SWD%20Progress%20Report%20EDS_EN.pdf

European Commission (2021). European commission presents strategy for the rights of persons with disabilities 2021-2030. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_21_810

Gilor, O., Klibanski, H., & Kfir, D. (2020) Implementation and organization of leisure activities for children with disabilities: Coping with difficulties. *International Journal of Disability, Development and Education*.

<http://doi:10.1080/1034912X.2020.1719985>

IDD: The Institute for Design and Disability, (2004). A Milestone in the development of Social Inclusion. Conference of the Barcelona declaration project, Kilmainham, Dublin, April 2004. <http://www.idd.ie/barcelona/index.htm>

Kang, L.J., Palisano, R.J., Orlin, M.N., Chiarello, L.A., King, Gillian A., & Polansky, M. (2010). Determinants of social participation-with friends and others who are not family members for youths with Cerebral Palsy. *Physical Therapy*, 90(12), 1743-57.

Meyers, L., Davis-Jones, C. S., & Botting, N. (2011). 'A place where I can be me': A role for social and leisure provision to support young people with language impairment. *International Journal of Language and Communication Disorders*, 46 (6), 739-750. [http://doi: 10.1111/j.1460-6984.2011.00048.x](http://doi:10.1111/j.1460-6984.2011.00048.x)

McCubbin, H., & Patterson, J.M. (1983). The family stress process: The double ABCX model of

family adjustment and adaptation. *Marriage and Family Review*, 6, 7-37. http://doi: 10.1300/J002v06n01_02

Ozkara, B. A. (2019). Recreational activities for people with disabilities; A traditional systematic review. *International Journal of Scientific and Research Publications*, 8(12), 2250-3153.

Patterson, J.M. (2002). Understanding family resilience. *Journal of Clinical Psychology*, 58(3), 233-246. <http://doi: 10.1002/jclp.10019>

Patton, M.Q. (1990). *Qualitative evaluation and research methods* (2nd Edition). Sage Publications. <http://doi: 10.1002/nur.4770140111>

Richmond, T. (2004). Social inclusion as policy: Challenges and opportunities. *Horizons*, 7(2), 75-77.

Sarantakos, S. (2005) *Social Research* 3rd Edition. Palgrave Macmillan.

Schleien, S. J., Stone, C.F., & Rider, C.Y. (2005). A paradigm shift in therapeutic recreation: From cure to care. In E. L. Jackson (Ed.). *Constraints to leisure* (pp. 295-309). Venture Publications.

Seidman, I.E. (1991). *Interviewing as qualitative research: A guide for researchers in education and the social sciences*. Teachers College Press.

Steinhardt, F., Ullenhag, A., Jahnsen, R., & Dolva, A.S. (2021). Perceived facilitators and barriers for participation in leisure activities in children with disabilities: Perspectives of children, parents and professionals. *Scandinavian Journal of Occupational Therapy*, 28(2), 121–135.

Shields, N., & Synnot, A. (2016). Perceived barriers and facilitators to participation in physical activity for children with disability: A qualitative study. *BMC Pediatrics*, 16(9). <http://doi:10.1186/s12887-016-0544-7>.

Strauss, A., & Corbin, J. (1990). *Basics of qualitative research: Grounded theory procedures and techniques*. Sage Publications.

Taylor, J., & Frisby, W. (2010). Addressing inadequate leisure access policies through citizen engagement. In H. Mair, S.M. Arai, & D.G. Reid (Eds.). *Decentring work: Critical perspectives on leisure, social policy, and human development* (pp.35-57). University of Calgary Press.

UNESCO (2013). The Hangzhou declaration: Placing culture at the heart of sustainable development policies. Culture: Key to sustainable development (15-17 May 2013, Hangzhou, China). <https://katzr.net/cbbb4e>

United Nations (2018). Disability and development report: Realizing the sustainable development goals by, for and with persons with disabilities. <https://katzr.net/cbbb4e>

Walsh-Allen, M. (2010). Integration or segregation? The same or different recreation and leisure facilities for people with learning disability. *Critical Social Thinking: Policy and Practice*, 2, 93-108.